

ХАЛЬМГИЙН УЛМР ТУСКАР ХОЙР УГА.

Уулс нутган алдад, орос газрго ирэд, күүнэ медлдо орснасо аври мана хальмг келн машо икэр буйсво. Энэ иикэ зобтэчон. Юнгед гихлэ? Келэн гидог йомон - мөнкдэ батрад, тагшад-ягшад, царцад зогсчэ одсэн йомон бишэ. Амдэ йоминшонгэ, зогсолто уга дамшад, ясрад, өргдждэ йовдэг йомон.

Амдэ йомон дамшдждэ ясрхдэ тусмл /соответствующий/ бооца /условие/ кергтэ. Савин болад шимин /по форме и по содержанию/.

Улгркля, күкөд гаргачкад, кир-нугудтонь даргдулад, кергтэ хотинь цагтэнь өгл уга баяхлэ, терэ күкөд өсхө нам баятхэ, эццон-турнха болад, элдэб-зүүдин гемлэ харгад, укад тарад чигэн оддг. Эсэ гиджэ: кергтэ цагтэнь хур орэл уга, нарон гарэл уга баяхлэ, тэрсэн тэран шарлад, хагсад үрдэг. Иир амдэ йомон хамгтэ таслвор уга халамдждэ, ясвор кергтэ.

Тигэд, цаглань орсон хур, цаглань гарсон нарон тэрсэн тэрандэ тусмэл бооца /соответствующее, благоприятствующее условие/; экэ-эцгин сэн халамдждэ, килмдждэ - күкөд өсхин, дамшхин кергтэ - тусмэл бооца.

Терэ митэ, келэн ясрхэ кергтэ чигэн тусмэл сэн бооца кергтэ. Келнэ "экэ-эцгэнь" - национал-сургуль, тангчин сургульта, эрдмтэ сэн залус. Иимэ залус журнал, дөктор бичэд, өдөр-бүр шинэ үгэс келндэн орулад, эврэнэ келэн улмар-улмар байджагад, ясад, батрагад йовдэг.

Келхдэ, эндркэ бахтмдждэ байн орос келэн хойр зунджил хооран үгэтэ, цөн үгтэ, сансон санаган саянар цаялгэдждэ келдждэ болдог уга му келэн баясэн мөн. Орсин аргота саячүдэнь эврэ "му" келнэсэн ичэд, хоорндан француз келэр күнддг баясэн мөн.

Болвэ, орос тангчэ тангсэл /независимый/ болсэн деерэсэ, эврэ келэр орос сургуль делгрвэ, орсмуд дундэ орон улсан /народ/ дамшулхэ, ясрулхэ үүлдэ седклэн өгсөн сарул сэн чеедждэ түүрбчнэр, шүлгчнэр /писатели, поэты/ гарвэ.

Тигэд, сэн халачин /нянькин/ гартэ өссөн күкөд өтрэр өсэд, сэн медлтэ болад ясрдгшонгэ, орос келэн зунджил эргцдэ дамшөдждэ ясрад, эндр тенгцэн уга байн, кее саяхон болдждэ тохрвэ.

Мана келэн болхөла, хойр зунджил хооран Бурхэн Бякшин зүүнэ нүндэ орхонь нэрн, дала митэ гүн, өргөн ном түрү уга килврэр цаялгэдждэ келдждэ болдог баясэн мөн. Альва сансон уха-седклэн, негэ чигэн күнэ үгэ орулл уга, бидэн гөнгэр саяхон келдэг баясэн. Тедү дүнгэн дамшсэн /развитой/, байн, нэрэн келэн баясэн мөн.

Энэ даянэ урдэ Европур Алтан торгодин нойон күкэн Нирдждэмэ ирлэ. Терэ күкнэ хальмөг келонь мана келэнлэ дүнгүдхөлэ зун холва сэн. Терэ юнгед тиимовэ, тендкэ торгдмуд басэ сургуль уга амтэн гед сурхла, хэрүдэнь энэ: тендкэ торгдмуд сургуль уга болвучэ, кезанкэ сэн хальмөг келэн, хэрвгэсэ күнэ келнэ үгэс орулл уга, хадгэлвэ.

Орос тангчэ тангсэл баясэн эцэ орос сургуль делгрэд, орос келэн дамшөдждэ ясрад, өдгэдэ сүркэ саяхон келэн болдждэ тохрвэ.

Күнэ эркдэ бидэн бэргдсэн эцэ, бидэн эврэ сургуль уга болад, мана келэн дамшөдждэ ясрхин оромдэ, хэрөнэ хэрдждэ буйсад, өдгэдэ цам /даже/ мана хальмгудин бийсүдэнь голдог "му" келэн болдждэ тохрвэ.

Эндэр цам /даже/ хальмөг лагарин дотэр хальмөг келэн бусу келдэсэ багар сонгсгдэна. Орос, сеербэ, нимэш горвон келэр мана хальмгуд икэр келнэ. Мана зэрмсэнь иимэ "му" келэр келхдэн ичэнэ. Зэрмсэнь эврэгэрэн келхэ санан баявүч, энэ "му" келэнчон саянар медхэш.

Тигэд, "санхэнь, санхэнь - саарлэгчэ гүүнэ дел, сүл болна" - гидэг йомон болна. Национал-серэл серсэн хальмөгтэ энэ баядэл элдэб гүмдлта үүллэ.

Бидэн цугтан Бурхэн-Бакшин номта улэс гиджэ бийсүдэн нерэддэг, зуг энэ номин мөн чинринь саянар меддэг уга. Бидэн цугтан "бидэн хальмөг улэс" гед чееджен чичэд хаякрдэг, болвэ хальмөг келэн чигэн дабрата меддэг уга, хальмөг тууджан чигэн бала меддэг уга.

Терэ хоорндэ /между тем/ бидэн хальмгэсэн горддэг аргэ дуусэн уга.

арга уга. Тиимэ болхоло, бидэн йомни түрүндэ эврэн келэн саянар мөл зобта; Бурхан Бақшин гүн номин мөн чинэр медхэ седвэре зүүхэ кергтэ; эврэн тууджо медхэ кергтэ. Ядхдан, газа йовад, күнэ күнлэ харгхларэн - юн күгэн келдэ медүлхин кергтэ болучон.

Эврэ келэн, эврэ тууджан, эврэ номан саянар эсэ медхөлэ, бидэн кенде чигэн күндэ уга, кенэ-янаган саянар эсэ меддог, бал-бул амтата балдэр амтан болад йовхэ зобта. Арко уучкад оркерсар маниг, гададин улэс тәнше уга. Таньвчэ, му таласэнь таньхэ. Сеербяр келэд гүлдгилэсэр мана келэн яс оршо уга.

Күүндэ күндтэ, тоомсрта йовхан хайхла, йомни түрүндэ күн болгөн эврэ бийэн күн гиджэ күндлжэ, тоохэ зобта.

Бийэн күндлнэ гидэг үгин утхэ юмбэ гихлэ?

Мана улэс /народ/ бусу улсасэ дорэ бишэ; мана уурэг келэн талин келдасэ му бишэ; мана Бурхан Бақшин ном бахтмджэта гүн - гиджэ санхэ кергтэ. Энэ ухаагэ дөрвөн мөчинь таг болгдэ тахлад, терэ тоотигэ улмар гүдүлджэ медхэ седвэре седжэ кергтэ.

Энэ негэн. Хойрдугар. Хойр үгин заагтэ экэ-эцгэ авхулджэ хайкрд, мелтрүсөн болсөн күкөд-көвүдинь чирэ улалгад; хорхан чигэн йомнаса авэн хайкрджэ босад цохэ-цохарэн гүбдлдэд, "балэг баастсэ", "цусич эн цөврүлсэ" гед бяркрдэг керэг бийэн би гиджэ күндлдэг күмнэ йовдөл бишэ.

Тебчигү, күлцөнгү, оршангү горвөн седкөл хальмэг дундэ батрхэ зобта.

Эсэ тиивол, махон, өдмөгтэ седилэн зөрүлсөн, "маус", "белотасэ" бусу йомэ бала йомэ эсэ меддэг, икар медхэн хайддэг чигэн уга, негэ мөнгнэ-нудрман атхад негэ-негөндэн "човэр аджэргэ" болхан хайдэг сүрнэ сэн" залус болад тохрхэ зобта.

Хальмэг келэн яскин кергтэ йомна түрүндэ хальмэг үлгрмүд медхэ кергтэ. Энэ үлгрмүд хавн-хувнгар чееджэр дасчкад, халун аркэн уучкад, хойр үгин заагтэ урулад келчкад, хальмэг келэн медсэн сэн күн болсөн болад хальтэг-хультэг гихэр бишэ, зуг ухаган тивэд, оньган өгэд, энэ үлгрмүдин утхэ, мөн чинринь саянар меджэ авад, эднэр эврэн джирглин мөрин котлвар, заламдэ кехэ зобта.

Юнгед гихлэ? Энэ үлгрмүд мана ээджэ-зааврин зунджилмүдин туршар хурасн джирглин дамшлин шаг /результат/ хурангугар тобчөлджэ келэгдсэн үгэс мөн. Күмни джирглин альва-васэ халхэ авад хайлэхөлэ, элдэб сэн заавэр, сургэмдэ энэ үлгрмүдтэ эркэн бишэ олдхөнь лабта.

Негэ цөбкөн үлкүр /пример/.

- "Усни дусал хурахла икэ сава дүүрхэ, сонгсхөл хурахала - мергэн болхэ".

Ямер сэн утхэта үлгэр энэ? Седкдэн сонджел уга, "а! седсэн үүлэм баргдше уга икэ, йомон большэ уга" - гиджэ сүрдөл уга, залхутагар дусчэ айахе дусал неджэдэр цуглулджахе митэ, цөбртэ угагар кегэ йовтөл икэ үүлчэн бүрдэд, күндлэд оджэ; залхурөл уга арденэ орад ю-васэ сонгсад, сонгссон тоотан бийдэн саянар шингүрүлд йовхөла, сургульта, мергэн чигн болад оджэ. Залху күндэ сургуль дурэн уга болдэг. Монхгин булэг - залху.

- "Өндэр уулин ора темцэ, өргөн далан экэ темцэ". Васэ негэ гүн утхэта үлгэр.

Бийэн мууджрулад, үүрмг-заармгтэ тохрагад, бичкекөн, нүдндэ уагдмэ, гартэ бэргдмэ, эндэр-мангуртэ күндлэд одмэ эчүки зөргдэ бичэ бэргдэ; бийэн бодта күндэ тоолад, йиртмчдэ болджаахе үүлсин ора/юзуринь цайл-гала медхэ делгү икэ зөргэ оньдин зүүджэ йовэ гисэн утхэта үлгэр.

- "Килнгин үлдэдэ күлцөнгүн земсэг зү".

Энэ - харин үлгэр бишэ. Бурхан Бақшин гүн номин мөн чинэр хойр үлгэр хураджэ келсэн үгэ. "Килэнг" гиджэ орсар - злоба; "земсэг" - панцырь. Орсар келхлэ: "против острия злости вооружись панцырем терпения".

Талцанар келх лэ: Толстоин "непротивление эзу насикнем".

Иимэ-иимэ, кемджэн уга гүн утхота, үлгүмүд мана келнэ теннэн уга олоо.
Теро бөгдигэ сонгсад, утхинь меджэ авхала, хойр нэрэг хамга хүндлэ: не-
гэндэ эврэ келэн меджэ авха; хойртэ - кезәнэсэ аван бэгэ күртэл хальмэг
улсин джирглин мөрин залмджэ болджэ йовсөн ухани бэрмтөг бэрджэ авха.

Эврэ келэрэн сонирхдөг күмөн - йомни түрүндэ хальмэг үлгүмүд, уга,
ахор туульс меджэ зөбтэ. Дарунь "Джангрин" келэ сәнэр меджэ кергтэ.
Теднигэ медэд, шинэсэ медсөн үгсэн өдөр бүрин күндвртэн эрлүүмэл келэд,
талин келнэ үгэс негэ бичкэр хомарулджэ өгэд йовхла, мана келэн мартгдэл
уга йовха, хэрэнь улмар ясэрхдан чигэн магэд уга.

Күн болгөн, медсэ-чадсарэн эсэ иивэл, цөөкөн джилин дундэ бидэн бэлдэр
келэр келдэг, боовэ хальмэг гиджэ бийсүдэн нэрэддөг амтэн болдза тохжу-
вдэн.

И. У. ...
Калининградский институт
наук АН СССР

ТАЛЦНА САНДГА.